

СТРУКТУРНО-СТИЛЬОВІ ТА ГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РЕЛІГІЙНИХ АБЕТОК І БУКВАРІВ

У статті проаналізовано структурно-стильові та графічні особливості сучасних релігійних абеток і букварів. Розглянуто визначення лексем *абетка*, *азбука*, *алфавіт*, *буквар* за лексикографічними джерелами та встановлено їх дефініції. З'ясовано будову словникової статті реєстрових літер у досліджуваних джерелах, її лексичне наповнення та графічне вираження.

Ключові слова: абетка, азбука, алфавіт, буквар, словникова стаття, реєстрова літера, ілюстрації.

Постановка наукової проблеми та її значення. У переліку джерел, адресованих дітям дошкільного й молодшого шкільного віку, поряд із різноманітністю художніх творів – зразків української та зарубіжної літератури, важливе значення має навчальна література, мета якої – навчити дитину читати самостійно. Це насамперед абетки та букварі.

Сьогодні, як відомо, існує кілька методик навчання читати. Найвідоміші з них: методика М. О. Зайцева, яка ґрунтується на застосуванні кубиків, карток та таблиць в ігровій формі; методика Марії Монтесорі передбачає навчання дитини спочатку писати (малювати, вирізати, ліпити) літери, а вже потім читати; методика Гелена Домана стверджує, що починати «читати» треба з року, оскільки саме за допомогою фотографічної особливості пам'яті дитина самостійно починає розрізняти букви, а пізніше вже і читати; традиційна методика читання по складах, в основі якої лежить вивчення дитиною букв і складів із ними за звичайним букварем. Яку б з цих методик не обрали дорослі для навчання дітей, все одно всі розпочинають процес зі знайомства з літерами рідної мови. Для останньої з названих методик особливо актуальні спершу абетки, а згодом – букварі.

Історія створення абетки бере початок із намагання людиною зафіксувати своє мовлення за допомогою письма. Саме відтоді людина починає вчитися, а в цьому їй допомагає початкове вивчення букв для подальшого складнішого процесу читання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Комплексне вивчення українських абеток і букварів як окремого виду навчально-виховної літератури здійснюють учені різних галузей знань. Дослідження О. З. Клименко [13] має історико-книгознавче спрямування й актуалізує проблему розшуку та обліку українських букварів, їх повний книгознавчий опис, починаючи з XVI ст. до початку XX ст. Історико-педагогічна характеристика українських букварів цього ж періоду зроблена у

дисертації І. І. Козак [15]. Низка досліджень присвячена вивченню букварів певних авторів, наприклад: Івана Федорова [20], Тараса Шевченка [23], Софії Русової [16]. А. К. Коваленко розглядає українську абетку як різновид художньої творчості й стверджує, що остання «може претендувати на роль нового виду й жанру в українському зображальному мистецтві, оскільки для неї характерні свої методологічні та стилетворчі способи виконання» [14].

Як об'єкт лінгвістичних студій абетки й букварі належать до периферійних, зокрема можна назвати лише працю І. О. Думанської про лексичний та стилістичний аспект мови сучасних абеток [9]. Беззаперечно на увагу заслуговує ґрунтовне дослідження Івана Огієнка про виникнення азбуки і літературної мови у слов'ян [22]. Водночас зазначимо, що принагідно абетки та букварі проаналізовані в працях українських мовознавців в контексті вивчення мови текстів літератури для дітей (М. В. Білоусова [3], Н. Я. Дзюбишина-Мельник [7; 8], Е. І. Огар [21]).

Із доробку зарубіжних вчених варто назвати дослідження традицій духовно-морального виховання в православних букварях та азбуках [18], дизайну азбук та букварів [2], слов'янських азбучних молитв на тлі культурних традицій [25], старообрядних азбук із колекції Войнівського монастиря [27], а також колективну монографію за матеріалами інтернет-конференції у 2009 році, яка висвітлює різні аспекти російського алфавіту [12].

Як бачимо, в сучасному мовознавстві немає жодного цілісного дослідження, присвяченого опису жанрової специфіки навчальної літератури (зокрема релігійної, орієнтованої на наймолодших адресатів), яка покликана не лише навчити дитину читати, а й увести в мовосвіт рідного слова й закласти основи християнської моралі. Це й визначає **актуальність** нашого дослідження.

Мета наукової роботи – з'ясувати структурно-стильові та графічні особливості релігійних абеток.

Матеріалом для роботи слугували чотири абетки: «Християнська абетка» Б. Стельмаха, «Абетка від ангелика» Л. Гридковець, «Православна азбука» і «Духовна азбука» видавництва «Лелека». Для порівняння використано два релігійні букварі: «Православний буквар» і «Букварик-словничок», оскільки їхня навчальна мета та роль в опануванні основ грамоти доповнює мету абетки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Будь-яка система письма має уніфікований набір знаків. Відповідно такі письмові знаки утворюють алфавіт. «Словник української мови» подає таке тлумачення лексеми *алфавіт*: «Сукупність літер, прийнятих у писемності якої-небудь мови і розміщених у певному усталеному порядку; азбука, абетка. Найдавніша, що дійшла до нас, слов'янська писемність знає два алфавіти – кирилицю і глаголицю» [24, I, с.35]. Щодо лексем *азбука* та *абетка*, то у словнику їх подають як синонімічні номінації, які мають три аналогічні значення: «1. Сукупність літер якого-небудь письма, розміщених у встановленому порядку; алфавіт, абетка. 2. Книжка для початкового

навчання грамоти; буквар. 3. перен. Основні, найпростіші положення, основи чого-небудь» [24, I, с. 2, 24]. Словникова стаття лексеми *азбука* уточнена прикладами використання лексеми у значенні 'система умовних знаків': «*Азбука Морзе* – система умовних знаків для передачі літер на телеграфному апараті. *Нотна азбука* – сукупність нотних знаків, які служать для зображення музичних звуків» [24, I, с. 24], хоча самотійного визначення в такому формулюванні не зафіксовано. Електронна версія тлумачних словників «Словопедія» вирізняє таке значення і наводить приклади «у музиці – нотна А., у телеграфії – телеграфна А. (див. Код телеграфний) і ін.» [1].

Буквар, згідно з СУМ, – це «книжка для початкового навчання грамоти» [24, I, с. 252]. В енциклопедії української мови «Буквар, азбука, абетка – підручник для навчання письма й читання. До 17 ст. в Україні його називали «азбукою» (за найменуванням перших двох літер слов'янського алфавіту). В 16–18 ст. часто виходили букварі під назвою «Грамматика» (звідси українська народна назва – «граматка»). Термін «буквар» (букварь) увів на початку 17 ст. Мелетій Смотрицький за зразком латинського *abecedarium*» [26, с. 57]. Як бачимо, джерело подає ключові лексеми *буквар*, *азбука*, *абетка* синонімічним рядом, для *алфавіту* відведена окрема словникова стаття, наприклад: «Український алфавіт – сукупність літер, прийнятих в українській писемності і розміщених у певному усталеному порядку. Український алфавіт сформувався на основі кирилиці, що поширилася в Київській Русі із прийняттям християнства і протягом 10–18 ст. зазнавала змін у зв'язку з потребою пристосувати її до звукового складу народного мовлення» [26, с.737].

Узагальнюючи лексикографічні відомості, в роботі послуговуватимемося такими визначеннями: *алфавіт* – сукупність графічних знаків (букв), розташованих у традиційно встановленому порядку; *абетка*, *азбука* – книжка для вивчення алфавіту й початкового навчання грамоти із розташованими за алфавітом літерами та ілюстраціями й іншими наочними матеріалами, що сприяють швидкому запам'ятовуванню букв, а також набуттю стійких навичок читання і письма; *буквар* – навчальний посібник для освоєння навичок читання і написання букв.

Ознайомлення з текстовим наповненням давніх українських абеток і букварів («Буквар» Івана Федорова, 1574; буквар «Наука ку читаню и розумѣню писма словенскаго...» Лаврентія Зизанія, 1596; «Буквар язика словенського», 1699 та ін.) свідчать, що основу їхніх текстів для читання складала уривки зі Святого Письма, розповіді про життя святих, про релігійні свята, молитви, тлумачення Закону Божого, елементи катехізису. Крім того, навчалися грамоти в ті часті здебільшого в школах при церквах та монастирях, що теж певним чином відображалось на системі освіти. Усе це вкотре переконує, що основною метою навчання українців було виховання грамотної людини на засадах духовності та християнської моралі. Натомість підручники з навчання грамоти радянського періоду

цілком передбачувано зовсім не включали компонента духовного виховання на засадах релігії, замінивши його тогочасною ідеологією. Особливість сучасних букварів, як стверджують дослідники, полягає в тому, що «за ними школярі не тільки опановують грамоту, а й одержують перше комплексне уявлення про рідну мову як засіб спілкування» [26, с. 57]. Отже, зважаючи на ілюстративний матеріал та осередки навчання грамоти в Україні до початку ХХ століття, можемо говорити про первинність релігійних азбук і букварів перед світськими. Цю ж думку підтримує дослідниця букваристики Л. І. Мумрикова [18].

Приклади досліджуваних нами джерел свідчать про те, що будова сучасних релігійних абеток і букварів не відповідає методиці навчання основ грамоти дітей, тому їх не можна використовувати як самостійні підручники. Такі джерела можуть бути лише доповненням до рекомендованих Міністерством освіти і науки (сьогоднішні першокласники навчаються за двома чинним букварями, авторами яких є М. С. Вашуленко та О. В. Вашуленко видавництва Видавничий дім «Освіта» [5] й М. Д. Захарійчук та В. О. Науменко видавництва «Грамота» [6]) або слугувати для навчання в недільних школах чи для сімейного читання вдома. Зрештою в обох букварях так і зазначено: «Книга для сімейного читання». Сучасні релігійні абетки дозволяють дитині вивчити літери українського алфавіту й ознайомити її зі стилістично маркованими поняттями релігійного спрямування.

Як відомо, в методиці навчання грамоти завжди стояла проблема щодо порядку вивчення літер у букварі. Тривалий час укладачі букварів враховували принцип труднощів вимовляння і вирізнення того чи того звука зі слова. Наприклад, вважалося, що легко зі слова виділяти голосні звуки, які можна вимовляти протяжно, за ними так само, вимовляючи протяжно, виділяли сонорні приголосні, які характеризуються великою силою звучності. Прибічники методу «живих звуків», автором якого був відомий зарубіжний методист І. М. Шапошников, розпочинали навчання грамоти зі звуків (відповідно і з букв на їх позначення), які дитина може почути в природі – шелест сухого листа (ш-ш-ш), сичання гусака (с-с-с), гарчання собаки (р-р-р), гудіння жука (ж-ж-ж) тощо. На думку М. С. Вашуленка, варто враховувати такі полегшення для дітей, але вони не основні, а отже, найбільш продуктивним може бути порядок вивчення літер у букварі, який відповідає принципу частотності їх уживання в писемному мовленні (тобто А, У, О, И, І, М, Н, Л, В, С, К, Р, П, Т, Е, Д, З, Ъ, Б, Г, Ѓ, Ч, Й, Х, Я, Ж, Ш, Ц, Ї, Ю, Є, Щ, Ф), адже чим частіше використовується літера в словах, у реченнях, у тексті, тим раніше вона має з'явитися на сторінках букваря. Саме з таких літер є можливість уже на початку букварного періоду утворити, скласти і запропонувати для читання учням достатню кількість доступних для розуміння загальноживаних слів. Таким чином, проаналізувавши за кількісним складом наявність у багатьох однакових за обсягом текстах з дитячої літератури (на 1000 знаків) букв алфавіту від А

до Я, педагоги ранжували їх частотність в українському письмі [4]. Однак довелося внести окремі корективи в цьому ряді. Наприклад, було вирішено дещо пришвидшити вивчення букви К, зважаючи на її здатність вживатися в ролі зменшувального суфікса, такого важливого для дитячого мовлення.

У досліджуваних релігійних букварях порядок літер такий: А, У, О, М, Н, Л, И, Е, Т, І, С, К, В, Р, П, Д, Б, З, Ь, Й, Г, Х, Ш, Ч, Я, Ц, Ж, Ю, Ї, Є, Щ, Ф, Дж, Дз (Пр.Б.); А, У, І, И, О, Е, М, Ш, Р, Н, Л, С, В, К, Б, Т, Д, П, З, Ч, Г, Г, Х, Ж, Ф, Ц, Щ, Й, Ь, Ї, Я, Ю, Є (Б.-Сл.). У першому джерелі не знаходимо мотивації послідовності розташування букв, у другому простежили певні закономірності, а саме: літери на позначення голосних та приголосних (з-поміж останніх невідома послідовність) звуків, букви на позначення двох звуків. Для сучасних релігійних абеток характерне розміщення букв за алфавітом.

Умовно абетки можна структурувати на словникові статті за аналогією до словникових статей у словниках. Під *словниковою статтею* розуміємо *мінімальний набір елементів, який дозволяє дитині розпізнати і закріпити в її уявленні правильне написання певної друкованої літери та ілюстрації її використання в мові*.

Традиційно абеткова словникова стаття складається з таких ключових елементів: *реєстрова буква, прозова чи поетична ілюстрація з ключовим словом на реєстрову літеру, зображення ключового слова різними видами мистецтва*.

У релігійних абетках простежена певна закономірність структурування словникової статті. Архітектоніка двох авторських абеток Б. Стельмаха та Л. Гридковець, які видані без втручання релігійних організацій, а тому подібні до світських, передбачає букву та невеличкий текст у поетичній формі зі словами, які починаються з ключової літери або містять її всередині слова, наприклад: *Б – Бавить Богородиця / Боже немовля. / Їх обох, як водиться, / Бог благословля (Хр.Аб.); К – Коляда прийшла з небес, / Кошик принесла чудес: / Зірку в небі запалила, / Про Різдво нам сповістила (Аб.Англ.); Е – Едем – це Рай, це там, / де Єва та Адам / Вели життя щедротне, / Веселе, безтурботне, / Але Господь за гріх / З Едему вигнав їх (Хр.Аб.)*. Ілюстрації до них відзначаються однотипністю у кожному з джерел, оскільки ілюстраторами обох видань є один художник. Основна мета названих абеток – допомогти дитині вивчити літери посередництвом поетичних текстів про основні релігійні поняття.

Інші дві («Православна азбука» та «Духовна азбука») позначені більшим впливом релігійного стилю, про що свідчить насамперед мета цих видань, зазначена у передмовах до них: «Бог дав вам цю книжку, щоб ви не тільки серцем, а й розумом пізнавали Його» (Пр.Аз.), «Ми сподіваємося, що ця книжка допоможе вам у перших кроках до Божої Істини» (Д.Аз.), а також наявність лексеми *азбука* у назві (ця лексема, утворена з початкових старослов'янських літер *азъ* та *боукы* [10, I, с. 52], повніше відповідає релігійній традиції, ніж лексема *абетка*, утворена за вимовою перших двох букв алфавіту *а* та *бе* [10, I, с. 38]). Відповідно до мети завдання цих книг –

не стільки навчити дитину букв, скільки через їх вивчення ознайомити з основами християнської етики, а тому структура словникової статті в таких виданнях характеризуватиметься додатковими елементами лексичного й текстового наповнення та збільшенням кількості графічного й ілюстративного увиразнення, які відзначаються функційно-стильовою диференціацією. Це зокрема: а) кількість слів на реєстрову букву – їх може бути від одного до трьох (*З – заповіді* (Пр.Аз), *Е – едем, егоїст* (Пр.Аз.), *Ж – жадібність, жалість, життя святих* (Д.Аз)); б) ключові слова не введені у речення, а пояснені описово у формі розповіді і/або вірша, наприклад, про *Вербну неділю* (Д.Аз.); в) словникова стаття займає не одну сторінку, а кілька, наприклад: літера *Н* – дві (розворот книжки) (Пр.Аз.), літера *Ч* – чотири (Пр.Аз), літера *В* – шість (Д.Аз.) сторінок; г) дизайнерське оформлення сторінок.

Така ж подвійна (навчальна та виховна) мета в «Православного букваря» та «Букварика-словничка». Диференційна ознака словникової статті названих джерел – склади з реєстровою буквою на позначення приголосного звука та слова для читання по складах. Варто зауважити, що склади та слова для читання в «Букваріку-словничку» розміщені згідно з принципом наступності в навчанні, чого не можна сказати про «Православний буквар», у якому цього не дотримано, наприклад, на першу літеру *А* подані склади *ма, на, ка, ла, ба, ам, ан, ак, ал, аб* та слова *А-дам, а-пос-тол, ам-вон, а-на-лой, Ан-дрій*. Крім того, вже на другу літеру букваря *У* подано цілий текст для читання по складах про *убрус*.

Заявлений у назві «Букварик-словничок» компонент словникового характеру дотриманий укладачами. Кожна буква супроводжується невеличким тлумачним словничком (від одного до семи слів), у якому пояснено значення, як правило, стилістично маркованих лексем (*митра, фрески, монахи, регент*), власних назв (*Адам, Ной, Давид, Ольга, Орден Володимира Великого, Серафим Саровський, Вифлеєм, Благовіщення* (свято)), нечастотно загальноживаних найменувань (*школа, шахи, шолом, ураган*); одноразово на літеру *У* наведені загальномовні слова *учень, урок, увага* без пояснень; двічі слова *таїнство* та *чудо* ілюстровані фотозображеннями п'яти із семи таїнств та зображеннями ікон, які ілюструють різновиди чудес.

Словникова стаття «Букварика-словничка» розміщена на двох сторінках, окрім літер *Г, Г, Й, Ь, Ї, Я, Ю, Є* (на одній сторінці). На першій сторінці – *реєстрова буква, ключове слово до неї, вірш із ключовим словом*; на другій – *склади, слова по складах, власне словничок*.

Словникова стаття «Православного букваря» структурована на такі блоки: *реєстрова буква, склади, слова по складах* і відповідні рубрики «*Вмію читати*» – слова та тексти по складах, які згодом переходять у невеличкі тексти і наприкінці букваря майже зовсім замінюють рубрику «*Читаю з мамою*», «*Вивчу напам'ять*» – поетичні тексти релігійного змісту, «*Читаю з мамою*» – прозові тексти розповідного характеру у формі оповідань або

казок про: а) моральні та християнські принципи життя (*Краденим ситий не будеш* (Пр.Б., с. 46), *Мудрий правитель* (Пр.Б., с. 94), *Як Іванко добро робив* (Пр.Б., с. 38), *Надмінна летюча миш* (Пр.Б., с.86); б) релігійні події та Закон Божий (*Ангельські чини* (Пр.Б., с. 10), *Покров Пресвятої Богородиці* (Пр.Б., с.16), *Явління Божої Матері на Святій горі* (Пр.Б., с. 41), *Воздвиження Чесного Хреста Господнього* (Пр.Б., с. 80), *Жони-мироносиці* (Пр.Б., с. 100)); в) святі місця України (Пр.Б., с. 13, 26), місця біблійного походження (Пр.Б., с. 24); г) життя святих (*Іов Почаївський* (Пр.Б., с. 74), *Василій Блаженний* (Пр.Б., с. 103).

Поява рубрики «Читаю з мамою» мотивована потребою спільного прочитання розповідей із батьками, оскільки саме вони повинні допомогти дитині розтлумачити складні для її сприйняття поняття.

Аналіз структурної організації букварів дає підстави стверджувати, що «Букварик-словничок» лаконічно поєднує риси абетки, букваря та словника, а «Православний буквар» тяжіє до видань букварного типу, який має ознаки книг для читання в колі сім'ї.

Традиційні для абеток детальніші пояснення деяких вузькоспеціалізованих релігійних термінів, наприклад: *фелон*, *амвон*, *хоругва* (Хр.Аб.), *шестипсалміє*, *серафими*, *благовіст*, *проскура* (Д.Аз.); архаїзмів – *елліни*, *філістимляни* (Д.Аз.), власних назв – *Фрігія*, *Саул* (Д.Аз.), діалектизмів – *газда*, *їмость*, *шопка* (Хр.Аб.).

У Православному букварі під рубрикою «Молитва» зафіксовані короткі вирази з акафістів (*Радуйся Радосте наша, покрий нас от всякого зла Чесним Своім Омофором* (Пр.Б., с. 17)), цитати із молитов (*Пресвятая Богородице, спаси нас* (Пр.Б., с. 29)), що дає можливість ознайомити дитину з цими жанрами релігійної літератури та дозволяє батькам чи наставникам привчити дитину запам'ятовувати в майбутньому прозові тексти більших за обсягом молитов.

За морфологічним та синтаксичним статусом лексичний склад досліджуваних абеток та одного з букварів («Православний буквар» до уваги не брали, оскільки в ньому не виокремлене ключове слово на реєстрову букву) неоднорідний. Типологічними можна вважати ключові слова-іменники (*Бог*, *голуб*, *ікона*, *фреска*, *храм* тощо), факультативними – дво- і багатокомпонентні сполучення слів, що іменують: 1) святих: *Архистратиг Михаїл* (Пр.Аз), *Чудотворець Миколай* (Д.Аз.), (Б.-Сл.), *Ольга – свята рівноапостольна княгиня* (Д.Аз.), *святий преподобний Серафим Саровський* (Д.Аз.); 2) релігійні події, які згодом слугували основою для номінації свят: *Вербна неділя* (Д.Аз.), (Б.-Сл.), (Пр.Аз), *Різдво Христове* (Пр.Аз), *Успіння Богородиці* (Д.Аз.); 3) топоніми: *Гефсиманський сад* (Пр.Аз), *річка Йордан* (Пр.Аз); 4) інші назви релігійного характеру: *ангел Господній* (Д.Аз.), *Божий світ* (Б.-Сл.), *благодатний вогонь* (Д.Аз.), *життя святих* (Д.Аз.), *зірка Вифліємська* (Д.Аз.), (Б.-Сл.), *Дух Святий* (Д.Аз.), (Б.-Сл.), *створення світу* (Пр.Аз), *Син Божий* (Пр.Б.), *тайна вечеря* (Пр.Аз), *фарисей і митар* (Д.Аз.), *Царство Боже* (Б.-Сл.), *Чудеса Ісуса Христа* (Пр.Аз),

чудотворні ікони (Д.Аз.), шестикрилі серафими (Д.Аз.); 5) узуальні назви: Київські гори (Пр.Аз), Київська Русь (Д.Аз.), Києво-Печерська лавра (Пр.Аз).

Спостережено, що в різних джерелах одне і те ж реєстрове слово може бути подане на різні реєстрові букви, наприклад, *Архистратиг Михаїл* у «Православній Азбуці» на літеру А, в «Духовній азбуці» на літеру М, *Чудотворець Миколай* на літеру Ч (Д.Аз.) (Б.-Сл.) та літеру М (Хр.Аб.).

Лексичний склад абеток представлений загальнономовними та функційно-диференційованими лексемами, які до того ж поділяються на власні та загальні назви. До загальнономовних належать: 1) власні назви: *Київ, Україна, Улянка, Київські гори, Київська Русь*; 2) загальні назви: а) риси характеру, які відображають основні християнські чесноти: *доброта, дружба, жалість, жадібність, терпіння, чемність, чуйність, щедрість, щастя*; б) найменування людей за рисами характеру: *егоїст*; в) фаунономени: *голуб, гава, жаба, ягня*; г) інші: *гроно, газда, гніт, зоря, їжа, небо, мама, небо, ненька, писанка, тато, урок, фарби, школа, яйце*. Стилістично маркованими є: 1) власні назви: а) теоніми: *Бог, Господь, Діва Марія, Ісус, Спас, Син Божий, Богородиця, Трійця*; б) агіоніми: *Архистратиг Михаїл, Димитрій Донський, Йосип, Миколай / Чудотворець Миколай, Ольга (княгиня), Серафим Саровський, Юрій (Георгій Переможець)*; в) біблійні персонажі: *Голіаф, митар і фарисей*; г) топоніми: *Едем, Назарет, Фавор, Юдея*; г) гідронім: *Йордан*; д) оронім: *Фавор*; е) назви подій, що пізніше трансформувалися у геортоніми: *Великдень, Вербна неділя, Різдво/Різдво Христове, Пасха, Успіння Пресвятої Богородиці, Коляда*; є) бібліоніми: *Євангеліє, Псалтир*; ж) назви релігійних споруд: *Києво-Печерська лавра*; 2) загальні назви: а) чини: *владика, священник*; б) елементи одягу: *стихарь, фелонь, епітрахіль, омофор, орарь*; в) релігійні споруди: *монастир, храм, церква*; г) богослужбові обрядодії: *проща, причастя*; г) церковні предмети: *дзвін/дзвони, жертовник, ікона, кропило, свіча/свічка, хрест, чаша, лампада*; д) місця у церкві: *клірос*; е) храмовий живопис: *убрус, фреска*; є) інші: *ангел, благовіст, гріх, жони, заповідь / заповіді, літургія, молитва, святі, таїнства, терня, Царство Боже, чудеса, юродиві*.

«Християнська абетка» відзначається використанням діалектизмів та розмовної лексики в ролі реєстрових слів: *газда, їмость, шопка* (Хр.Аб.), *янгол* (Пр.Аз).

Оскільки українська мова не має слів на літери И, Ъ, то відповідно й в абетках вони не фіксовані. Натомість маємо слова, у яких зазначені букви стоять у слові, наприклад: *И – лик, риба, серафими, митра, дискос, риза* (Пр.Аз), *ікони* (Б.-Сл.); *Ь – чуйність, совість* (Пр.Аз), *стихарь, епітрахіль, орарь, фелонь* (Б.-Сл.), (Д.Аз.) У деяких випадках не співпадають початкові літери ключових слів із реєстровими буквами, наприклад: *Й – Дух Святий* (Д.Аз.), (Б.-Сл.).

З-поміж ключових слів варто виокремити функційно-диференційовані складні слова, утворені способом основоскладання, наприклад: *Богородиця* (Хр.Аб.), *благовіст* (Д.Аз.), *Великдень* (Аб.Англ.),

іконостас (Пр.Аз), *шестипсалміє* (Пр.Аз). Всі, крім останнього, на нашу думку, можуть бути легко сприйняті дитиною. Лексема *шестипсалміє* важка для розуміння не лише дитини, а й старших, оскільки передбачає ознайомлення з номінацією релігійних піснеспівів псалмів, а тому недоречна як приклад у книгах такого типу.

Спостережено ще одне лінгвістичне явище – використання слів зі зменшено-пестливими суфіксами *-к-, -ик-, -ок-, -оньк-, -ятк-* – найчастотніше в «Абетці від ангелика» (9 разів – *ангелик, голубонька, зернятко, їжачок, ненька, хрестик, школярик, щедрик, янголятко*), спорадично в «Букварику-словничку» (2 рази – *Улянка, ялинка*), одноразово в «Християнській абетці» (*церковця*). Як стверджують дослідники дитячої літератури, «такі слова передають доброзичливу атмосферу спілкування з дитиною або просто гарний лагідний настрій» [4].

Зауважмо, емоційно-забарвлені суфікси характерні не лише для ключових слів, а й інших лексем, що входять до поетичних текстів абеток і букварів. Іноді такі слова просто відтворюють найменування малих за розміром предметів, наприклад, *рученнята* (Б.-Сл.), *колінця* (Б.-Сл.) *дитини*; іноді цього вимагає рима (наприклад: *Розписав Михайлик писачком яєчка, / бо Великдень світлий зовсім недалечко* (Б.-Сл.)), стилізація розповіді про біблійні події (наприклад: *Жолоб, а в жолобі жмутуки сіна. / Журиться ослик та віл біля нього. / Жолоб – колисонька Божого Сина...* (Хр.Аб.)). Цікавий і той факт, що демінутивні суфікси можуть бути актуалізовані в стилістично маркованих та загальноживаних номінаціях, наприклад: *Ця церковця, цвинтарець, / Цегляна дзвіниця, / Цвіт акацій, вітерець, / З відерцем криниця / Та з водицею горнець, / Та з кропильцем панотець, / Та цікаві лиця – / Святиться капиця* (Хр.Аб.). Явище пестливості не характерне для лексики прозових текстів.

Релігійні абетки вирізняються різноманітними способами графічного та ілюстративного вираження матеріалу, що слугують допоміжним засобом візуального сприйняття дитиною вербальної інформації.

У таких текстах прийнято вирізняти реєстрову літеру. Цей звичай характерний ще для рукописних книжок, а згодом і для друкованих азбук і букварів. Виокремлена літера називається буквицею. Буквиця або ініціал – збільшена заголовна літера тексту книги, розділу, частини або абзацу. Ініціали часто перетворювалися в складні малюнки, що зображали химерних звірів, птахів, чудовиськ, воїнів, що борються, блазнів і глашатаїв. Їх виділяли кіновар'ю (червоною фарбою), золотом, іноді – декількома фарбами одночасно.

Реєстрова літера в сучасних релігійних абетках і букварях розміщена у верхньому лівому куті сторінки й вирізнена різними способами. В «Абетці від ангелика» таку літеру виокремлено великим шрифтом чорного кольору перед поетичним текстом. У «Християнській абетці» маємо малюнкове зображення літери великих розмірів у кольорі, який гармоніює із загальним малюнком. Реєстрова літера в «Православній азбуці» і

«Букварику-словничку» відтворена червоним кольором на кутовому сувої пергаменту. У «Букварику-словничку» до реєстрової літери упорядники подали відповідне її зображення у старослов'янському алфавіті. Це зроблено на простому орнаментальному тлі (подібно до давніх азбук). Таке ж графічне оформлення реєстрової літери і в «Духовній азбуці» з тією лише відмінністю, що звичайна друкована літера червоного кольору накладена зміщеним у нижній правий кут способом на старослов'янську літеру на орнаменті. Орнамент «Букварика-словничка» однотипний, «Духовної азбуки» – дещо видозмінений під кожною літерою. Паралельне зображення голосних літер червоним кольором, а приголосних – синім із художньо оформленими в одному стилі малюнками букв фіксуємо в «Православному букварі». До малюнків букв у цьому джерелі додані малюнки тих понять, які починаються на реєстрову літеру. Без таких малюнків представлено букви И, Й, Ю, Ъ.

Варто зазначити, що всі реєстрові букви друковані, писаних варіантів не передбачено, оскільки вивчення написання букв не є завданням релігійних абеток і букварів.

«Абетка від ангелика» не передбачає ніяких інших графічних вирішень на рівні букв у тексті. Реєстрова літера у «Християнській абетці» виділена тим же кольором у кожному зі слів поетичного тексту. Не вирізняється кольоровим різноманіттям «Букварик-словничок». У ньому голосні надруковані червоним, приголосні чорним чорнилом у складах та словах по складах, що візуально допоможе дитині бачити склади у словах. Червоним кольором виокремлені заголовки текстів в «Духовній азбуці» й «Православній азбуці», синім – у «Православному букварі». Рубрики в останньому джерелі вирішено червоним. Перші літери поетичних та прозових текстів «Православного букваря» й прозових «Духовної азбуки» надруковані збільшеним шрифтом червоного кольору.

Червоним кольором позначено інформаційно важливу частину деяких текстів «Православного букваря» у формі сентенцій – крилатих виразів чи прислів'їв, наприклад: *краденим ситий не будеш* (Пр.Б., с. 49), *все сотворив Бог* (Пр.Б., с. 53), *всяка гордість – як болото перед Богом* (Пр.Б., с. 79), *чужого не бажай і ближнього не кривди* (Пр.Б., с. 108), що допоможе батькам краще розтлумачити, а дітям – зрозуміти основну виховну мету цих текстів.

Словникова стаття для наочності ілюстрована різними видами зображень: ікони, фото, малюнки (на релігійні та світські теми). Це уможлиблює співвіднесеність в уяві дитини слова, яке вона вивчає, із зображенням предмета. Книги видавництва «Лелеки» (Д.Аз.), (Б.-Сл.), (Пр.Аз), «Християнську абетку», «Абетку від ангелика» ілюстрували професійні художники. Деякі сюжети в «Православному букварі» ілюстровані дитячими малюнками (Пр.Б., с. 11, 54, 65, 71, 77, 92, 93, 102, 126).

Словничок у «Букварику-словничку» проілюстрований також зображеннями, однак надто малий розмір ускладнює їх сприйняття.

Зображення ікон подано не лише для ілюстрації текстів, а й для ознайомлення із таким видом художньої творчості як іконопис.

«Православна азбука» не передбачає паспортизації ілюстрацій (окрім поодиноких випадків найменш відомих полотен (Пр.Аз, с. 40, 67)), що може деякою мірою спричинити труднощі їх розуміння не лише дитиною, а й дорослим, хоча зазвичай зміст малюнка пояснено в тексті. На противагу названій азбуці у «Православному букварі» всі ілюстрації мають назву, хоча в підписах до них автор не зазначений.

Паспортизація ікон добре продумана в «Духовній азбуці», де всі ікони мають назву, а деякі, зазвичай маловідомі для пересічного християнина, ще й зазначають автора (Д.Аз., с. 21, 33, 44, 50). У цьому ж джерелі розповіді про відомих релігійних персонажів проілюстровані малюнками. У деяких підписах зазначені додаткові відомості, а саме: місце зберігання ікони (Д.Аз., с. 51), дата написання (Д.Аз., с. 59, 61).

Фотоматеріали відтворюють фрагменти релігійного життя священика та вірян, а також зображення різних храмових споруд і їхніх частин (дзвіниці, бані, іконостас, окремі ікони, вівтар, престол, аналой тощо).

Висновки та перспективи дослідження. У становленні цілісної особистості ХХІ століття чільне місце займають перші книги кожної дитини – абетки й букварі, зокрема й релігійні, а тому так важливо створювати їх не лише відповідно до норм духовно-морального виховання, а й сучасної методики навчання грамоти. Зміст сучасних релігійних абеток і букварів та його мовне оформлення спрямовані насамперед на вивчення дітьми літер українського алфавіту через ознайомлення зі словами – назвами предметів, ознаками, діями стилістично маркованого та загальномовного характеру, а також на формування умінь співвідносити слово й зображення відповідного предмета, дії, ознаки. У цьому їм допомагає структурування навчального матеріалу згідно з вимогами до такого виду навчальної літератури та ілюстративний матеріал текстового й малюнкового представлення. Перспектива подальшого вивчення проблеми полягає у зіставленні архітектоніки та лексико-семантичного виміру релігійних і світських абеток. Відчувається настійна потреба у створенні релігійних абеток і букварів, які б відображали історію української церкви й українських релігійних традицій.

Список використаних джерел та їх умовних скорочень

- Аб.Англ. – Гридковець Л. Абетка від ангелика / Л. Гридковець. – Львів : Вид-во «Скриня», 2013. – 36 с.
- Б.-Сл. – Букварик-словничок : кн. для сімейн. читання : [для дошк. та мол. шк. віку] / упоряд. І. Голубєва; худож. Л. Андрощук. – К. : Лелека, 2012. – 64 с.
- Д. Азб. – Духовна азбука для дитини і всієї родини : для дітей та батьків / худож. : Л. Андрощук. – К. : Лелека, 2011. – 80 с.
- Пр.Б. – Православний буквар / за ред. М. І. Зінчук. – Почаїв, 2009. – 128 с.
- Пр.Аз. – Православна азбука : для дошк. та мол. шк. віку / худож. : Л. Андрощук. – К. : Лелека, 2011. – 80 с.

Хр.Аб. – Стельмах Богдан. Християнська абетка / Б. Стельмах. – Львів : Свічадо, 2011. – 68 с.

Список використаної літератури

1. Азбука [Електронний ресурс] // Словопедія. – Режим доступу: <http://slovoopedia.org.ua/38/53392/377028.html> (12.01.2016).

2. Андреева В. А. Дизайн учебной книги в России (художественно-техническое оформление азбук и букварей: история и современная практика): автореф. дис. ... канд. ист. наук : 17.00.06 / Вера Александровна Андреева. – М, 2006. – 21 с.

3. Білоусова М. В. Специфіка мови творів для дітей [Електронний ресурс] / М. В. Білоусова. – Режим доступу: file:///C:/Users/Admin/Downloads/ling_2012_2_22.pdf (14.01.2016).

4. Вашуленко М. С. Дидактичні «секрети» успішного Букваря [Електронний ресурс] / М. С. Вашуленко. – Режим доступу: <http://www.rozumniki.ua/ua/view-articles/id-didaktichni-sekreti-uspishnogo-bukvary-a-62.htm> (10.01.2016).

5. Вашуленко М. С., Скрипченко Н. Ф. Буквар / М. С. Вашуленко, Н. Ф. Скрипченко. – К. : Освіта, 2007. – 143 с.

6. Вашуленко М. С. Буквар : підруч. для 1 кл. загальноосвіт. навч. закл. / М. С. Вашуленко, О. В. Вашуленко. – К. : Видавничий дім «Освіта», 2012. – 152 с.

7. Дзюбишина-Мельник Н. Я. Фольклор, поет і дитина [Електронний ресурс] / Н. Я. Дзюбишина-Мельник. – Режим доступу: <http://kulturamovny.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine43-20.pdf> (09.01.2016).

8. Дзюбишина-Мельник Н. Я. Художній стиль і мова творів для дітей [Електронний ресурс] / Н. Я. Дзюбишина-Мельник. – Режим доступу: <http://kultura-movny.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine42-21.pdf> (11.01.2016).

9. Думанська О. І. Мова сучасних абеток: лексичний та стилістичний аспект [Електронний ресурс] / О. І. Думанська // Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія: Лінгвістика і літературознавство: Міжвуз. зб. наук. ст. – 2009. – Вип. XX. – С. 481-486. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/16599/56/Dumanska.pdf?sequence=1> (10.01.2016).

10. Етимологічний словник української мови: в 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1982. – Т. 1: А–Г / Укл.: Р. В. Болдирев та ін. – 1982. – 632 с.

11. Захарійчук М. Д., Науменко В. О. Буквар : підруч. для 1 кл. загальноосвіт. навч. закл. / М. Д. Захарійчук, В. О. Науменко. – К. : Грамота, 2012. – 176 с.

12. Кириллица – латиница – гражданица : коллективная монография / отв. ред. Т. В. Шмелева / НовГУ имени Ярослава Мудрого. – Великий Новгород, 2009. – 340 с.

13. Клименко О. З. Друкований буквар в Україні XVI – початку XX ст.: історико-книгознавче дослідження : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.08 / Оксана Зіновіївна Клименко. – К., 2001. – 16 с.

14. Коваленко А. К проблеме понимания украинской абетки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/76090/30-Kovalenko.pdf?sequence=1> (09.01.2016).

15. Козак І. І. Історико-педагогічна характеристика українських букварів кінця XIX – початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / Інна Іванівна Козак. – К., 2004. – 20с.

16. Люріна Т.І. Український буквар Софії Русової як чинник формування в учнів початкової школи концептосфери національної культури [Електронний ресурс] / Т. І. Люріна. – Режим доступу: http://www.psyh.kiev.ua/Люріна_Т.І._Український_буквар_Софії_Русової_як_чинник_формування_в_учнів_початкової_школи_концептосфери_національної_культури (11.01.2016).

17. Мумрикова Л. И. Исторические традиции духовно-нравственного воспитания в православных букварях и азбуках (II половины XVI - начала XXI веков): автореф. дис... канд. педагог. наук: 13.00.01 / Лариса Ивановна Мумрикова. – М., 2007. – 22 с.
18. Мумрикова Л. И. От светского букваря к православному. Или наоборот? [Електронний ресурс] / Л. И. Мумрикова. – Режим доступу: <http://de.bogoslov.ru/text/413973.html> (09.01.2016).
19. Науменко Н. В. Мотиви мови та мовлення в українській дитячій літературі / Н. В. Науменко // Літературознавчі студії : зб. наук. пр. – К. : Вид. дім Дмитра Бураго, 2011. – Вип. 31. – С. 280–286.
20. Німчук В. Визначна пам'ятка вітчизняного друкарства [Електронний ресурс] / В. Німчук. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/fedorovych/bf01.htm> (12.01.2016).
21. Огар Е. І. Мова дитячого літературного дискурсу: функціонально-комунікативні аспекти дослідження [Електронний ресурс] / Е. І. Огар. – Режим доступу: [http://visnyk.sumdu.edu.ua/arhiv/2006/3\(87\)/Ogar.pdf](http://visnyk.sumdu.edu.ua/arhiv/2006/3(87)/Ogar.pdf) (10.01.2016).
22. Огієнко І. Повстання азбуки й літературної мови в слов'ян [Електронний ресурс] / Іван Огієнко (митр. Іларіон). – Вінніпег, 1976. – 300 с. – Режим доступу: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/9610/file.pdf> (10.01.2016).
23. Сагач Г. М. Лебедина пісня Тараса Шевченка – «Буквар южноруський» (1861 р.) / Г. М. Сагач // Таврійський вісник освіти. – 2014. – № 3 (47). – С. 13–18.
24. Словник української мови : в 11 т. / ред. кол. : І. К. Білодід (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 1970–1980.
25. Степанов Ю. С. Славянские азбучные молитвы на фоне культурной традиции [Електронний ресурс] / Ю. С. Степанов. – Режим доступу: [http://www.inslav.ru/images/stories/pdf/1993_Philologia_slavica_\(k_70-letiju_N.I.Tolstogo\).pdf](http://www.inslav.ru/images/stories/pdf/1993_Philologia_slavica_(k_70-letiju_N.I.Tolstogo).pdf) (11.01.2016).
26. Українська мова: енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), М. П. Зяблюк та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Вид-во «Укр.енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
27. Orzechwska J. Старообрядческие азбуки из коллекции Войновского монастыря (происхождение и структура) [Електронний ресурс] / Joanna Orzechwska. – Режим доступу: http://dlibra.umcs.lublin.pl/Content/21630/czas17868_30_2_2012_8.pdf (12.01.2016).

Тарасюк Татьяна. Структурно-стилистические и графические особенности религиозных азбук и букварей. В статье проанализированы структурно-стилистические и графические особенности современных религиозных азбук и букварей, которые отличаются разнообразными способами иллюстративного сопровождения, служащего мощным вспомогательным средством визуального восприятия ребёнком напечатанной в книге информации. В работе даны определения лексем *абетка, азбука, алфавит, букварь* по лексикографическим источникам и уточнены их дефиниции. Выяснено строение словарной статьи реестровых букв в исследуемых источниках в зависимости от жанра учебной литературы (азбука или букварь), описано ее лексическое и графическое наполнение.

Ключевые слова: азбука, алфавит, букварь, словарная статья, реестровая буква, иллюстрации.

Tarasiuk Tetiana. Structural, Stylistic and Graphic Peculiarities of the Religious ABC-books and Primers. The article attempts to analyze structural, stylistic and graphic peculiarities of modern religious ABC-books and primers. The author provides definitions of the lexemes *ABC, alphabet, ABC-books, primer*, compiled on the basis of the variants represented in the lexicographical sources. The emphasis is laid on the genre specifics of textbooks, which are designed not only to teach a child to read, but also to introduce him to

the world of native language, and religious ABC-books also lay the foundations of Christian morality. Analysis of the structural organization of primers gives reason to believe that «Bukvaryk-vocabulary» concisely combines the features of the alphabet, vocabulary and primer, and «Orthodox primer» tends to media type that has features of the books for reading in the family. The article reports and discusses the structure of the dictionary entry of register letters in the sources under the analysis and concludes that it depends greatly on the genre of educational literature (ABC Book or Primer) and its lexical and graphic content. The perspective of further study of the problem implies comparison of architectonics of religious and secular hornbooks or primers.

Key words: hornbook, ABC-book, alphabet, primer, dictionary entry, a register letter, illustration.

Стаття надійшла до редколегії 10.03.2016